

Landbrukssamvirkets framvekst

Landbrukssamvirkets utvikling kan grovt deles opp i tre faser: Oppstart (1843-1930), samarbeid og konkurranse (ca. 1930-1945) og fusjoner og konserndannelser (1945-2015).

Kronikk

Sigurd Rysstad
leder ved Senter for samvirkeforskning, NMBU
Gaute Lenvik
administrerende direktør for Norsk landbrukssamvirke

BØNDER HAR til alle tider samarbeidet med andre yrkesfeller, blant annet om utnytting av utmarksressurser, vanntilførsel, veier, gjerder og andre investeringer i infrastruktur. Etablering av samdrifter og maskinringer er andre eksempler på såkalt horisontal integrasjon i landbruket, dvs. samarbeid mellom aktører på samme nivå i verdikjeden. I ti-årene før og etter 1900 ble det etablert en rekke nye former for samarbeidstiltak i norsk landbruk.

Bønder etablerte og drev i fellesskap virksomheter som sikret markedsadgang for deres råvarer eller sørget for leveranser av innsatsfaktorer av relevant kvalitet til dem. Det nye med disse «moderne» samvirkeformene var at bønder i fellesskap tok opp konkurransen med det vi med en samlebetegnelse kaller investoreide foretak, dvs. virksomheter som drives med formål å få høyest mulig avkastning på den investerte kapitalen. Det horisontale samarbeidet fikk dermed en tilleggsdimensjon i form av vertikal integrasjon, som er samarbeid mellom aktører på ulike steg i verdikjeden.

LANDBRUKSSAMVIRKETS utvikling kan grovt deles opp i tre faser: (I) Oppstart (1843-1930): Lokalt forankrede brennerier, meierier, innkjøpslag mv. ble etablert av forretningsorienterte og risikovillige bønder. (II) Samarbeid og konkurranse (ca. 1930-1945): Etablering av felles regionale og nasjonale samarbeidstiltak - føderasjoner. (III) Fusjoner og, etter

hvert, konserndannelser (1945-2015): Etablering av nasjonale eller regionale konsern.

FRAMVEKSTEN. Det var potetbønder rundt Mjøsa som i 1843 var først med å etablere «moderne» samarbeidstiltak i det norske landbruket. Dette var en form for samvirke som fordelte inntekter basert på eiernes leveranser av poteter og korn. Tilsvarende virksomheter ble startet opp i en rekke bygdelag på begge sider av Mjøsa, og disse bondeide bedriftene maktet å utkonkurrere så godt som alle andre foretak i løpet av noen få tiår. Suksessen skyldtes trolig at samarbeidende bønder maktet å sikre brenneriene en jevn tilførsel av råvarer både i år med høye og lave potetpriser.

Konkurrentene var derimot avhengig av å betale markedspris for råvarene og fikk finansielle problemer i år med høye potetpriser og lave spritpriser. I Trøndelag ble de investoreide potetbrenneriene i tur og orden lagt ned med unntak av Sundnæs brænderi, som ble kjøpt opp av lokale bønder fra Inderøy og omliggende bygder i 1912. Dermed var nesten hele den norske potetsprindustrien eid av råvareleverandører, dvs. potetbøndene.

DERETTER KOM melkebøndene. Det aller første, ei fellesseier etablert i Rausjødalen i Nord-Østerdalen 1856, ble ingen kommersiell suksess og drifta stoppet etter to sommersesonger. Den markerte imidlertid oppstarten av samvirke som organisasjonsform innen meierisektoren, og fra 1860-tallet ble det etablert en rekke felleseide ostemeierier som fikk et lengre liv. I tiårene fram til århundreskiftet ble det også igangsatt bondeide meierier for konsummelk og smørproduksjon.

De første lokale eggssalgforeninger og innkjøpskjøpslag ble stiftet på slutten av 1800-tallet. Og i løpet av de første ti-årene av 1900-tallet, ble forløperne til de andre norske landbrukssamvirkene etablert; slakterier, tømmeralgforeninger, avslags mv.

Noen samvirkeforetak fikk riktignok et kort liv, men mange klarte seg. I 1915 var i alt 620 bondeide meierier i drift i Norge, dessuten 37 smørforeninger, 40 eggssalgforeninger, 84 tømmeralgforeninger, fem fellesinnkjøpsforeninger, tre andelslakterier og en rekke eksportforeninger for egg og bær.

Dette var i all hovedsak resultater av forretningsmotiverte initiativ fra risikovillige bønder. Utover 1900-tallet fikk imidlertid samvirketanken også en rekke sentrale støttespillere, blant annet i Norges Vel som etablerte et samvirkeutvalg i 1910 og

SERIE OM NORSK LANDBRUKSSAMVIRKE

Denne kronikken er del to i en serie på fem om norsk landbrukssamvirke. Den første sto på trykk i Bondebladet torsdag 25. april 2024.

ansatte samvirkekonsulenter som ivret for og hjalp til med etablering av tilsvarende virksomheter.

FASE 2: Samarbeid og konkurranse. Den neste fasen av landbrukssamvirkets utvikling var etablering av nasjonale og regionale organisasjoner som ivretok ulike typer fellesoppgaver for meierier, slakterier, eggpakkerier, etc. Landsomfattende føderative samvirkeorganisasjoner ble etablert for melk, kjøtt, egg og innkjøpsamvirket på 1920- og 30-tallet og på 1940-tallet for grøntsamvirket. Formålet for etableringen av disse samarbeidstiltakene var dels felles organisering av eksport (smør, egg mv.), og dels innkjøpsamarbeid og politisk påvirkningsarbeid overfor myndighetene.

Dette var dårlige tider i landbruket. Prisene på bøndenes produkter falt med omtrent 2/3 og verdien på jorda ble halvert fra begynnelsen på 1920-tallet til starten av 1930-tallet. Dermed fikk mange bønder problemer med å håndtere gjelda som de hadde påtatt seg i de gode åra for landbruket i årene før, under og like etter første verdenskrig. Fra 1920 til 1935 ble det gjennomført om lag 30 000 tvangsauksjoner av norske gårdsbruk, 6500 av disse bare i 1932. Eksportsatsingen for smør og egg stoppet opp som følge av den verdensomspennende økonomiske krisa i årene rundt 1930. Dermed ble oppmerksomheten rettet mot å finne politiske løsninger på landbrukets finansielle problemer.

KRISA I jordbruket var internasjonal, og på samme måte som i mange andre europeiske land samt i USA, var svaret på utfordringene at markedet måtte reguleres. I 1930 fikk norske bønder gjennomslag for at markedet for de viktigste landbruksproduktene skulle reguleres, om enn midlertidig, og omsetningsloven ble vedtatt. Et omsetningsråd ble etablert med omtrent de samme fullmakter som det fortsatt har. Målet var å bidra til å heve råvareprisene og samtidig redusere prissvingningene. Reguleringen ble finan-

KJEDEMAKT: Kjedenes innkjøpsmakt representerte en ny utfordring for de bondeide foretakene, noe Gartnerhallen fikk erfare i 1997. Organisasjonen klarte ikke å reforhandle innkjøpsavtaler med kjedene.

ILLUSTRASJONSFOTO: LARS BILIT HAGEN

siert med en avgift innbetalt av bøndene, og de landsdekkende samvirkeorganisasjonene ble tildelt ansvaret for å gjennomføre markedsreguleringstiltakene.

Utfordringene var spesielt store på melkemarkedet. Bønder som leverte fersk melk til de store byene, hadde tradisjonelt oppnådd en langt høyere pris enn dem som var lokalisert slik at storparten av melka måtte transporteres til produksjon av ost og smør. Etter hvert som vei og jernbane gjorde det mulig å frakte fersk melk over lengre avstander, ble imidlertid konkurransen på melkemarkedene i byene stadig hardere. For å dempe denne konkurransen - og dermed hindre ytterligere fall i prisen på konsummelk - tok representanter for leverandører til by-markedene initiativ til å etablere en prisutjevningssystem.

I 1942 vedtok Forsyningsdepartementet en forordning om «melkelevering fra produsent». Denne krevde at all melk skulle leveres til meieriene, og at det skulle etableres en nasjonal ut-

jevningssystem - det såkalte Riksoppkjøret. Dermed fikk bondeide meierier i realiteten monopol på omsetning av melk. De lokalt baserte meieriene var fortsatt konkurrenter, men gjennom den nasjonale utjevningssystemet skulle de i prinsippet få like forutsetninger for å gi deres eiere den samme melkeprisen uavhengig av lokalisering og melkeanvendelse.

Riksoppkjøret ble først erstattet med en markedsordning for melk på slutten av 1990-tallet, som følge av at Norge sluttet seg til landbruksavtalen i WTO fra 1995.

FASE 3: Fusjoner og konserndannelser. Det var i 1939 fortsatt over 600 uavhengige meierier i Norge, hvorav storparten var bondeide samvirker. Etter krigen slo mange nabomeierier seg sammen og etablerte større enheter. I 1960 var antallet meierier redusert til 350 og i løpet av de neste 20 årene ble halvparten av disse rasjonalisert bort. De gjenværende meieriene var eid av i alt 135 uavhengige meieriselskaper. De fleste selskaper hadde altså kun ett anlegg. På 1980-tallet gjennomgikk imidlertid meierisamvirket en omfattende fusjonsprosess og i 1990 var det kun 18 selskaper igjen som i alt hadde 151 anlegg.

Tilsvarende, om enn ikke like omfattende, fusjonsprosesser ble gjennomført i kjøtt-, egg- og fjørfesamvirket. Formålet var trolig først og fremst å tilrettelegge for en mer effektiv foredling av bøndenes råvarer.

På 1990-tallet skjedde imidlertid to ting som trolig bidro til å intensivere arbeidet med fusjonsbestrebelsene i landbrukssamvirkene. Den første var dannelsen av de landsomfattende dagligvarekjedene. I 1990 var omtrent 45 prosent av dagligvarebutikkene organisert i en av fire store kjedesammenslutninger. Fire år senere hadde nesten alle uavhengige butikker blitt tilsluttet en dagligvarekjede.

KJEDENES INNKJØPSMAKT representerte en ny utfordring for de bondeide foretakene, noe Gartnerhallen fikk erfare i 1997. Organisasjonen klarte ikke å re-

forhandle innkjøpsavtaler med kjedene og ble dermed tvunget til å selge industrien og salgsparatet og inngå et samarbeid med det kjedeide Bama. Det andre ting er internasjonaliserings inntog i det norske jordbruksmarkedet. Stortinget godkjente i 1993 både EØS-avtalen og den nyforhandlede WTO-avtalen, som trådte i kraft henholdsvis 1994 og 1995. Omtrent parallelt med dette signaliserte regjeringen at tollvernet på noe sikt skulle bygges ned slik at norsk jordbruk ble gitt «en gradvis og reell konkurranse» (St.prp. nr. 61 1994-95). Begge disse endringene bidro til å forsterke behovet for å effektivisere landbrukssamvirkenes foredlingsindustri og omsetningsapparat. De gjenværende regionale selskapene i kjøtt- og fjørfesamvirket endte man foreløpig opp med fire regionale samvirkeforetak.

Vi skal nøye oss med dette korte risset av landbrukssamvirkets tilblivelseshistorie. Resten er, som bliv gjerne sier, mer eller mindre velkjent historie.

Fra 1920 til 1935 ble det gjennomført om lag 30 000 tvangsauksjoner av norske gårdsbruk, 6500 av disse bare i 1932.

men gjennom den nasjonale utjevningssystemet skulle de i prinsippet få like forutsetninger for å gi deres eiere den samme melkeprisen uavhengig av lokalisering og melkeanvendelse.

Tilsvarende, om enn ikke like omfattende, fusjonsprosesser ble gjennomført i kjøtt-, egg- og fjørfesamvirket. Formålet var trolig først og fremst å tilrettelegge for en mer effektiv foredling av bøndenes råvarer.

På 1990-tallet skjedde imidlertid to ting som trolig bidro til å intensivere arbeidet med fusjonsbestrebelsene i landbrukssamvirkene. Den første var dannelsen av de landsomfattende dagligvarekjedene. I 1990 var omtrent 45 prosent av dagligvarebutikkene organisert i en av fire store kjedesammenslutninger. Fire år senere hadde nesten alle uavhengige butikker blitt tilsluttet en dagligvarekjede.

KJEDENES INNKJØPSMAKT representerte en ny utfordring for de bondeide foretakene, noe Gartnerhallen fikk erfare i 1997. Organisasjonen klarte ikke å re-

forhandle innkjøpsavtaler med kjedene og ble dermed tvunget til å selge industrien og salgsparatet og inngå et samarbeid med det kjedeide Bama. Det andre ting er internasjonaliserings inntog i det norske jordbruksmarkedet. Stortinget godkjente i 1993 både EØS-avtalen og den nyforhandlede WTO-avtalen, som trådte i kraft henholdsvis 1994 og 1995. Omtrent parallelt med dette signaliserte regjeringen at tollvernet på noe sikt skulle bygges ned slik at norsk jordbruk ble gitt «en gradvis og reell konkurranse» (St.prp. nr. 61 1994-95). Begge disse endringene bidro til å forsterke behovet for å effektivisere landbrukssamvirkenes foredlingsindustri og omsetningsapparat. De gjenværende regionale selskapene i kjøtt- og fjørfesamvirket endte man foreløpig opp med fire regionale samvirkeforetak.

Vi skal nøye oss med dette korte risset av landbrukssamvirkets tilblivelseshistorie. Resten er, som bliv gjerne sier, mer eller mindre velkjent historie.